

Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi,
The Journal of Social Sciences Institute
Sayı/Issue: 39 – Sayfa / Page: 9-34
ISSN: 1302-6879 VAN/TURKEY

Makale Bilgisi / Article Info
Geliş/Received: 15.01.2018 Kabul/Accepted: 23.02.2018

URARTU KRALLIĞI'NIN DOĞU POLİTİKASI: NEDENLER VE SONUÇLAR

THE EASTERN POLICY OF THE URARTIAN KINGDOM: REASONS AND RESULTS

Dr. Öğr. Gör. Ayla BAŞ
Ondokuz Mayıs Üniversitesi
Fen-Edebiyat Fakültesi
Arkeoloji Bölümü
ayla.bas@omu.edu.tr

Öz

Urartu Krallığı, M.Ö. 1.binde Doğu Anadolu, Kuzeybatı İran ve Kafkaslar'da hüküm süren Yakınoğu toplumlarından biridir. Urartu, bu coğrafyada yaklaşık iki yüzyıla yakın varlık göstermiştir. Krallığın bu başarısındaki etkenlerden biri, yayılmacı bir siyaset izlemesidir. Bu siyasi anlayış doğrultusunda, Doğu bölgeleri, Urartu'nun hedefindeki bölgeler arasında yer almıştır.

Urartu'ya dair çalışmalarda referans niteliği taşıyan yazılı belgeler, Doğu politikasında da başvuru kaynağı niteliği taşımaktadır. Bu belgelerden elde edilen veriler, Urartu Kralları'nın M.Ö. 9.-7. yüzyıllar arasında doğu bölgelerine askeri seferler düzenlediklerini ortaya koymaktadır. Başlangıçta dini niteliği bulunan bu seferlerin daha sonrasında askeri amaçla düzenlendiği görölmektedir. İşpuni ve Minua'nın (M.Ö.830-810) ortak iktidarlık döneminde başlayan seferler, Minua'nın (M.Ö. 810-785/780) devleti tek başına yönettiği dönemde de devam etmiştir. Arkasından I. Argiřti (M.Ö.785/780-764), II. Sarduri (M.Ö. 755-730), I. Rusa (M.Ö. 730-714/713), II. Argiřti (M.Ö.713) dönemine kadar aşamalı olarak süren bu siyasi anlayış, II. Rusa (M.Ö.675) döneminde de son bulmuştur.

Bu makalede yazılı belgeler ve arkeolojik verilerden yola çıkarak Urartu Krallığı'nın Doğu bölgelerine uyguladığı politik yaptırımlar ortaya konulmaya çalışılacaktır. Bu doğrultuda Krallığın bölgeye yönelmesindeki etkenler ve bu sürecin sonuçları üzerinde durulacaktır.

Anahtar Kelimeler: Urartu Krallığı, Doğu Politikası, Askeri Seferler.

Abstract

Kingdom of Urartian was one of the Near East societies having ruled in Eastern Anatolia, Northwest Iran and Caucasians in 1. B.B. Urartu made its presence felt about two centuries in this geography. One of the factors in this success of the Kingdom is its pursuing an expansionist policy. Within the direction of this political understanding, Northwest Iran was one of the target regions of Urartian

Having the characteristics of reference on the studies about Urartian, written documents have characteristics of reference guide also for the Eastern policy. The data acquired from these documents reveal that Kings of Urartu embarked military expeditions to Eastern regions between 9.-7. B.C. Having had religious features in the beginning, these expeditions seem to have been embarked with military purposes. Having started in the common power of Ispuini and Minua (B.C.830-810), expeditions continued in the period when Minua (B.C. 810-785/780) ruled the stated alone. Afterwards, this political continued until the period of Argisthi I (B.C.785/780-764), Sarduri II (B.C. 755-730), Rusa I (B.C. 730-714/713), Argisthi II (B.C.713) incrementally came to the conclusion in the period of Rusa II (B.C. 675) .

Eastern regions of Kingdom of Urartian will be tried to be revealed in this article within the direction of archaeological data and written documents. In this respect, the factors in Kingdom's orienting to the region and the conclusions of this process will be emphasized.

Keywords: Urartian Kingdom, Eastern Politics, Military Campaigns.

1.Giriş

Urartu Krallığı, M.Ö. 1.binde Doğu Anadolu, Kuzeybatı İran ve Kafkaslar'da hüküm süren Yakınoğu toplumlarından biridir. Urartu, bu coğrafyada yaklaşık iki yüzyıla yakın varlık göstermiştir.(Salvini, 2006, 25) Krallığın bu başarısındaki etkenlerden biri, yayılmacı bir siyaset izlemesidir. Van Gölü ve civarını merkez olarak tayin eden Urartular, ana merkezin çevresinde bölgesel yayılım alanları belirlemişlerdir. Urartu'nun doğusunda kalan bölgeler de bu alanlardan biridir. Başta İran'ın Kuzeybatı kesimi özellikle Urmiye Gölü çevresi olmak üzere birçok yerleşim, Urartu Krallığı'nın saldırılarına maruz kalmıştır.

Urartu'ya dair çalışmalarda referans niteliği taşıyan yazılı belgeler, Doğu Siyasetinde de başvuru kaynağı niteliği taşımaktadır. Krallığa ait sefer yazıtları genelde steller ve yapıların dış cephesi üzerinde yer almaktadır.(Payne, 2006, CTU: I, CTU: II) Konumuza açıklık getirecek olan yazılı metinlerin bir çoğunluğu Van Gölü Havzası ve Urmiye Gölü civarında tespit edilmiştir. **(Tablo-1)** Bu belgelerden

elde edilen veriler, Urartu Krallığı'nın erken dönemlerden itibaren doğu bölgesiyle ilgilendiklerini açıkça ortaya çıkarmıştır.

2.Yazılı Belgeler Işığında Doğu Seferleri

2.1.İşpuini ve Minua Ortak Krallığı Dönemi (M.Ö.830-810)

Doğu politikasına dair ilk bilgiler, bölgede tespit edilen Kelişin (Benedict, 1961: 359- 385; Pecorella-Salvini, 1982: 3-6; Pecorella-Salvini, 1984: 64; CTU :I ,141-142, no: A 3-11), Karagündüz (Pecorella-Salvini, 1984: 59; Payne, 2006: 38-51; CTU: I, 137-139, no: A 3-9), ve Qalatkah (Van Loon, 1975: 206) yazıtlarından gelmektedir. İşpuini ve oğlu Minua adının birlikte yer aldığı bu yazıtlarda, bölgeye birçok askeri seferin düzenlendiği bildirilmektedir.

Bu dönemin ilk belgesi, Adını Zagros dağlarının kuzeyinde, günümüzde İran-Irak sınırına denk gelen geçitten alan Kelişin Steli'dir. Assur ve Urartu diliyle kaleme alınan yazıtta, İşpuini ve Minua'nın Muşafir'e düzenlediği sefer hakkında bilgilere yer verilmiştir. " ... İşpuini ve İşpuini 'nin oğlu Minua Ardini'ye ¹tanrı Haldi'nin huzuruna geldiklerinde, tanrı Haldi için bir tapınak yaptılar ve tanrı Haldi'ye bir stel diktiler..." (Payne, 2006: 55,56; CTU :I ,143 no: A 3-11). Steldeki bu ifadeler, doğrudan askeri bir sefer olmadığını; İşpuini ve Minua'nın Muşafir Haldi tapınağına dini ve kültürel bir ziyarette bulduklarını anlatmaktadır. Buna rağmen; İşpuini'nin Muşafir üzerinde egemenliğini kurarak; bu kent üzerinde söz sahibi olduğunu ortaya koymaktadır (Pecorella-Salvini, 1982: 3,7; Salvini, 2006: 53).

Karagündüz Steli, Van/Erçek Gölü'nün Kuzeydoğu kıyılarında yer alan Karagündüz Höyük'te tespit edilmiştir. Stelde, Mešta/Mesu (Hasanlı) Qua, Şaritu, Nigibi ve Parşua ülkesine yapılan tek bir seferden söz edilmektedir. Yazıtta şu ifadeler yer almaktadır: "... Efendi tanrı Haldi'ye Saduri oğlu İşpuini ve oğlu Minua bu steli dikirdiler. Tanrı Haldi kendi mızrağıyla sefere çıktı. Mešta kentini ele geçirdi ve Parşua kentini ele geçirdi... Saduri oğlu İşpuini ve oğlu Minua Mešta, Qua,² Şaritu³, Nigibi⁴ şehirlerini ve Parşua ülkesini ele geçirdi..." (Payne, 2006: 38-41; Salvini, 2006: 50; CTU:I, 138-139, no: A 3-9). Yazıtın devamında Mešta ve Parşua adının aynı ifadelerle yineleniği görülmektedir. Özellikle Mešta kentinin fethine vurgu yapılmıştır (Payne, 2006: 38-41; CTU:I, 138-139, no: A 3-9).

¹ Ardini kenti, Assur metinlerinde Muşafir olarak geçmektedir. Bkz. CTU :I ,143 no: A 3-11, s.t., 1-41.

² Parşua ülkesinin bir kenti, I.M.Diakonoff- S.M Kashkai., Geographical Names According to Urartian Texts, 1981, 67.

³ Parşua ülkesinin bir kenti, Bkz. Diakonov- Kashkai, 1981, 79.

⁴ Parşua ülkesinin bir kenti, Bkz. Diakonov- Kashkai, 1981,60.

Bu dönemin diğeri bir metni Qalatgah Yazıtı'dır. Urmiye Gölü'nün güneybatısında yer alan, İşpuini ve oğlu Minua tarafından inşa edilen Qalatgah Kalesi'nde ele geçmiştir (Muscarella, 1971: 47; Van Loon, 1975: 206). Yazıtta "...onlar Tanrı Haldi için onun kenti Uishe'nin yanına kurdular..." ifadesi yer almaktadır. Uishe Uise/Uasi ya da Uaiais⁵ gibi değişik versiyonları bulunan bu kent, Urmiye Gölü'nün güney batısında yer alan İsmail Ağa Kalesi'ne lokalize edilmiştir (Muscarella, 1986: 472). Salvini, Qalatgah yazıtındaki "*Haldiei irdusi*" ifadelerinden, Tanrı Haldi adına bir garnizon inşa edildiğini ileri sürmektedir (CTU I: 140, no. A3-10). Assur yazılı belgeleri, ise Uishe'nin Kimmerlere karşı düzenlenen ve yenilgiyle sonuçlanan sefer öncesinde, aynı zamanda Sekizinci sefer boyunca, Urartu askeri seferlerinin hazırlandığı bir merkez olduğunu söylemektedir (Pecorella-Salvini, 1982: 16). Tüm bu verilerden yola çıkarak İşpuini ve Minua'nın Ortak krallık döneminde Urmiye Gölü ve çevresinde Urartu'nun varlık gösterdiği kanıtlamaktadır.

2.2.Minua Dönemi (M.Ö. 810-785/780)

Minua dönemine ait belgelerden biri, Urmiye Gölü'nün güneydoğusunda Miyanduab'ın batısında yer alan Taştepe'den gelmektedir. Bu metinde "...Tanrı Haldi'nin Kudretiyle İşpuini oğlu Minua bu kaleyi yaptırdı. Mešta şehri ele geçirdi ve Oradan Mana Ülkesini⁶ ele geçirdi...Minua derki Mana ülkesini ele geçirdim ve orada tanrı Haldi'nin namına bir yazıt diktirdim..." yazılıdır (Pecorella-Salvini, 1984: 69; Payne, 2006: 62-63; CTU:I, 200-201, no: A5-10). Taştepe yazıtı, Urartu'nun Urmiye Gölü'nün güneyinde söz sahibi olduğunu gözler önüne sermektedir.

Uşnu ovasının 29 km. kuzeyinde yer alan Ain-e Rum'da Minua dönemine ait bir yazıt ele geçmiştir. Bu yazıtın tamamlanmadığı ve içeriğinde eksikliklerin olduğu görülmektedir. Ancak yazıtın Usnu ovasında⁷ yer alması bölgenin, Urartu Krallığı'nın kontrolünde olduğunu göstermesi açısından önem taşımaktadır (Pecorella-Salvini, 1984: 74).

Anzavurtepe'de tapınağın dış cephesinde yer alan yazıtta, "...Tanrı Haldi'nin kudretiyle İşpuini oğlu Minua sefere çıktı...Bustu

⁵ Uishe , II.Sargon'nın sekizinci seferinde Uaiais olarak geçmektedir. Bkz.LAR II:159.

⁶ Assur Yazıtlarında Mannea olarak adlandırılan yerleşim, Urmiye Gölü'nün güney ve doğusundaki yerleşimleri kapsamaktadır.

⁷ Urmiye Gölü'nün güneybatısında yer almaktadır. Üç tarafı dağlarla çevrili olan Uşnu ovası, sadece doğuya açılmaktadır. Urartular tarafından kullanılan ve büyük bir öneme sahip olan Kelişin geçidi ve Kalatgah Kalesi bu ovada yer almaktadır.

Ülkesi'ne⁸ ...doğru ilerledi..." ifadesi bulunmaktadır (Balkan, 99-158; Pecorella-Salvini, 1984: 27; Payne, 2006: 73, CTU: I,201-203, no: A5-11 A-B.).

Eski Van şehrinde Surp Pogos kilisesinde bulunan yazıtta "...İşpuini oğlu Minua der ki... Mana Ülkesine sefere çıktığım zaman bu ülkeyi yakıp yıktım..." ifadesine yer verilmiştir (Payne, 2006: 61-62; CTU I: 200, no:A5-9 f.f.).

2.3.Argiştî Dönemi (M.Ö.785/780-764)

I.Argiştî dönemine ait ilk belge, Horhor yıllıklarındır (CTU I: 332-338, no: A8-3 III). Van Kalesi'nde yer alan yazıtta, I.Argiştî'nin askeri başarıları anlatılmıştır. Saltanatının altıncı yılından itibaren doğu bölgelerine yapılan seferler düzenli bir şekilde 8 yıl kadar devam etmiştir. Altıncı yıl kayıtlarında "...Minua oğlu Argiştî der ki: Assur orduları ülkem... savaşçılar topladım"...Bustu Ülkesi'nin Sarara şehrini ele geçirdim...Babilu Ülkesi'ne⁹ karşı Baruata Ülkesi'ne¹⁰ Parşua Ülkesi'ne karşı sefere çıktım, Parşua Ülkesi'ni yok ettim ve Şehirler yaktım." "Tanrı Haldi, kendi Mızrağıyla sefer çıktı... Mana ve Bustu Ülkesi'ni ele geçirdi..." "Tanrı Haldi büyüklüğüyle Minua oğlu Argiştî derki: Mana Ülkesi'ne sefere çıktım, ülkeyi harap ettim ve şehirleri yaktım" ibareleri yer almaktadır (Payne, 2006: 159).

I.Argiştî'nin 7. yıl kayıtlarında "...Tanrı Haldi mızrağı sefere çıktı. Assur'un ordularını yendi. Bustu Ülkesi'ni ve Tairu Ülkesi'ni ele geçirdi ve onları Argiştî önünde yere çaldı. Tanrı Haldi'nin büyüklüğüyle Argiştî der ki: kaleler yaptırđım, Surisili Ülkesini¹¹ geliştirdim. Assur ordularına ülkem...Tanrı Haldi'nin büyüklüğüyle komutanları sefere yolladım. Assur ordularını kovaladım... Bustu Ülkesi'ne karşı sefere çıktım... Aburza şehrini¹² Quaduganiu şehrini¹³ ele geçirdim...Argiştî der ki: ...dağlık Mana ülkesine kadar ilerledim." Sözlere yer verilmiştir. Yazıtın son kısmında alınan esir sayısı ve elde edilen ganimetler belirtilmiştir (Payne, 2006: 164).

⁸ Bustu Ülkesi, Diyala'nın üst kısmına uzanır, Mannea ve Parşua Ülkesi arasına lokalize edilir. Bkz. Diakonov- Kashkai, 1981, 23.

⁹ Urmiye Gölü'nün güneyine, Diyala bölgesinde Namri ile tanımlanmaktadır. Bkz.Diakonov- Kashkai,1981,18.

¹⁰ Urmiye Gölü'nün güneyine konumlandırılmaktadır. Bkz.Diakonov- Kashkai, 1981, 19.

¹¹ Muhtemelen Yukarı Mezopotamya'da, Urartu Krallığı'nın çevresinde, Güney batısında bir bölge ve bir kenttir. Bkz. Diakonoff- Kashkai,1981, 82.

¹² Urmiye Gölü'nün doğusundadır, Bustu ülkesinin bir eyaleti konumundadır. Bkz.Diakonov- Kashkai,1981, 3.

¹³ Urmiye Gölü'nün doğusundadır, Bustu ülkesinin bir eyaleti konumundadır. Bkz.Diakonov- Kashkai,1981,65-66.

8. yıl kayıtlarında “...Tanrı Haldi kendi mızrağıyla sefere çıktı, İani Ülkesi'ni ele geçirdi ve Mana Ülkesi'ni ve Bustu Ülkesi'ni ele geçirdi ve onları Argiştî önünde yere çaldı... Aynı yıl, Mana Ülkesi'ne karşı... Bustu Ülkesi'ne karşı sefere çıktım.”(Payne, 2006: 164).

9. yıl kayıtlarında “...Tanrı Haldi kendi mızrağıyla sefere çıktı ve Mana ülkesi'ni ve İrkiuni Ülkesini ele geçirdi Onları Argiştî önünde yere çaldı... Tanrı Haldi'nin büyüklüğüyle Mana ülkesine karşı sefere çıktım. İrkiuni Ülkesi'ni ele geçirdim ve Assur dağlarına kadar ilerledim... Minua oğlu Argiştî der ki: Mana Ülkesi'ne karşı sefere çıktım ülkeyi harap ettim ve şehirleri yaktım” vurgusu yapılmıştır (Payne, 2006: 165).

10. yıl kayıtlarında “...Tanrı Haldi'nin büyüklüğüyle Bustu Ülkesi'ne karşı sefere çıktım... Tanrı Haldi kendi mızrağıyla sefere çıktı ve Mana Ülkesi'nin ordularını yendi.”Asqai vadisini¹⁴ ve Ugisti Ülkesi'nin Satiraraga bölgesini¹⁵ ele geçirdi” diye belirtilmektedir (Payne, 2006: 168).

11.yıl kayıtlarında “...Tanrı Haldi mızrağıyla sefere çıktı ve Mana Ülkesi'nin ordularını yendi. Onları Argiştî önünde yere çaldı...Argiştî der ki: ...ordunun bir bölüğü...Mana Ülkesi'ne geldi. Tanrı Haldi'nin büyüklüğüyle... Argiştî der ki: ...koyaladım ve kaleler ele geçirdim. O yerde ülkesini harap ettim...” söylenmektedir (Payne, 2006: 168).

12. yıl kayıtlarında “...Tanrı Haldi kendi mızrağıyla sefere çıktı... Mana Ülkesi'nin ordularını yendi. Onları Argiştî önünde yere serdi... Dainala olan ırmağı¹⁶ açtım. Surili Ülkesi'ne¹⁷ bolluk getirdim... Savaşçılar topladım ve Mana Ülkesi'ne karşı sefere çıktım. Ülkeyi harap ettim ve şehirleri yaktım. Bustu Ülkesi'nin Uihika şehrine kadar ilerledim” yazılıdır (Payne, 2006: 169).

13. yıl kayıtlarında “...Tanrı Haldi kendi mızrağıyla sefere çıktı. Mana ülkesini ele geçirdi... Tanrı Haldi büyüklüğüyle Minua oğlu Argiştî der ki: Mana Ülkesi'ne sefere çıktım, ülkeyi harap ettim ve şehirleri yaktım. Tahkimatlı krali şehir Simerihadiri'yi¹⁸ güç kullanarak ele geçirdim...” denilmektedir.

¹⁴ Urmiye Gölü'nün güneyine konumlandırılmaktadır. Bkz. Diakonoff-Kashkai,1981,13.

¹⁵ Bustu Bölgesi içerisinde yer almaktadır. Bkz.Diakonoff- Kashkai, 1981, 80.

¹⁶ Murat suyun yukarısında bir nehir adıdır. Minua ve I.Argiştî'nin sulama projeleriyle ilişkilidir. Bkz.Diakonoff- Kashkai,1981,109.

¹⁷ Muhtemelen Yukarı Mezopotamya'da, Urartu Krallığı'nın çevresinde, Güney batısında bir bölge ve bir kenttir. Bkz. Diakonoff- Kashkai,1981,82.

¹⁸ Mannea bölgesinin bir krali kentidir. Bkz. Diakonoff- Kashkai,1981, 81.

I.Argiști dönemine ait bir diğer yazıt, Van Surp Sahak kilisesinden gelmektedir. Bu stelde yer alan bilgiler, Horhor yazıtının bir tekrarı niteliğindedir. Yine I.Argiști'nin Bustu ve Mana/Mannea üzerine düzenlenen seferlerine atıfta bulunulmuştur (Payne, 2006: 177-181; CTU: I 325-332, no: A8-I-2).

Javankaleh yazıtında da Mana bölgesine yapılan seferden söz edilmiştir. “...Tanrı Haldi mızrağı ile sefere çıktı. Mana Ülkesi'ni topraklarını yendi, Arsita Kabilesi Ülkesi'ni yendi, (onları) Argiști'nin önünde yere serdi ...” ifadesine yer verilmiştir.(CTU I: 352. no. A 8-13, Javankaleh yerleşimi Urmiye Gölü'nün doğusunda Sahend Dağı'nın batısında yer almasıyla önem arz etmektedir.

2.4. II. Sarduri Dönemi (M.Ö. 755-730)

Van Kalesi'nde ortaya çıkarılan Hazine kapısı ya da Analıkız olarak adlandırılan stelde, II.Sarduri'nin askeri alanda kazandığı başarılar anlatılmıştır. “...Tanrı haldi kendi mızrağıyla sefere çıktı ve Mana ülkesini ele geçirdi. Argiști oğlu Sarduri'nin önünde yere çaldı... Sarduri derki: Babilu Ülkesi'ne karşı sefere çıktım. Babilu Ülkesi'ni ele geçirdim. Baruata Ülkesi'ne kadar ilerledim. Tanrı Haldi'nin büyüklüğüyle Sarduri derki: üç tahkimatlı kaleyi ele geçirdim. Onu güç kullanarak ele geçirdim. Bir gün içinde 23 şehir ele geçirdim. Kaleleri yerle bir ettim, şehirleri yaktım ve ülkeyi harap ettim...” ifadesi kullanılmıştır (Payne, 2006: 208; CTU: I 325-332, no: A8-I-2).

II.Sarduri'nin saltanatının onuncu yılında doğuya bir sefer daha düzenlediği görülmektedir. “ ... Argiști oğlu Sarduri sefere çıktı. Sarduri derki: yola koyuldum ve Mana Ülkesi'ne karşı sefere çıktım ve ülkeyi ele geçirdim, şehirleri yakıp yerle bir ettim. Ülkeyi tahrip ettim... Tahkimatlı Darbani Şehri'nin kalesini¹⁹ güç kullanarak ele geçirdim” diye belirtmektedir (Payne, 2006, 220).

Bu dönemin diğer bir belgesi Seqindel harabelerinden gelmektedir (Salvini, 1982: 97-100). Segindel, Aharı'nın 35 km. kuzeybatısında Varzaghan'ın 5km. doğusundadır (Kleiss- Kroll, 1980: 21). Yazıtta II.Sarduri şu şekilde seslenir “Tanrı Haldi mızrağı ile sefere çıktı... Puluadi Ülkesi kralı Ultudiau'yu yendi... Argiști oğlu Sarduri sefere çıktı. Sarduri der ki: 21 kale, 55 Kenti²⁰ bir günde ele geçirdim. Savaş sonucu krali kent Libliuni'yi fethettim...” (Salvini,1982; 98; CTU I: 435, no: A 9-8).

¹⁹ Mannea ülkesinde bir kale, Urartu Krallığına katılmıştır. Bkz. Diakonoff-Kashkai,a.g.e, 25.

²⁰ Payne bu kent sayısının 44 ya da 45 olduğunu belirtmektedir. Bkz.Payne, 2006, 244.

2.5. I.Rusa Dönemi (M.Ö. 730-714/713)

Bu dönemin doğu seferlerine ait bilgiler, Urartu ve Assurca çift dille kaleme alınan Topzawa (CTU I: 505-508, no: A10-5), Mergah Kervan (CTU I: 503-505, no: A10-4), Movana (Salvini, B. - Salvini, M., 2002: 5-66; CTU I: 497-503, no: A 10-3) ve Mahmut Abad (Salvini, M., 1977, 125-136) yazıtlarından gelmektedir. Söz konusu yazıtlarda I. Rusa ve Ardini/Muşaşir kralı Urzana arasında geçen çekişmeler tekrar edilerek anlatılmıştır.

Urmiye Gölü'nün güneybatısında ele geçen Topzawa stelinde “... *Sarduri oğlu Rusa derki: Ardini şehrinin kralı Urzana önümden çıktı Onun bütün ordusunu yedirdim içirdim. Bu yaptığım iyilik sebebiyle tanrı Haldi'nin buyruğuyla ve Rusa'nın başarılığı için ana yol üzerinde tapınaklar yaptırıldı. Urzana'yı vali atadım ve Ardini şehrine yerleştirdim. Aynı yıl ben Sarduri oğlu Rusa, Ardini şehrine geldim. Urzana'yı krali atalarının yüksek tahtları üzerine oturttum... Urzana tanrıların önünde, tanrıların tapınağında, benim huzurumda kurbanlar sundu. Aynı zamanda kapıda efendi tanrı Haldi'ye bir tapınak ve onu ilahi gücüne bir konut yaptırıldı. Urzana bana yedek kuvvet...ona özgü bir savaş arabası verdi. Yedek kuvveti aldım ve tanrı Haldi'nin buyruğuyla ben Rusa, Assur ülkesinin şehirleri ile karşı karşıya geldim ve onları yerle bir ettim. Bundan sonra Urzana elimdem tuttu. Ona baktım... onu krallık sürecektaki tahtına oturttum. Ardini şehrinin halkı bu törendeydiler. Buyurduğum bağışların tümünü Ardini şehrine verdim. Ardini şehrinin halkı için bayram yaptım. Ondan sonra kendi ülkeme geri gittim.” bilgisine ulaşılmaktadır (Payne, 2006: 267-268).*

Urmiye Gölü'nün batısında yer alan Movana'dan ele geçen stel, Keli Gavur ve Mergah Kervan stelindeki olayların devamı niteliğinde I.Rusa ve Urzana konusuna değinilmiştir. “... *Muşaşir şehrine altın, gümüş, bakır, Zarzaru kentinden koyun ve sığır getirdim... kült sunularının koruyucusu olan babam... bütün krallar, atalarından ben, bütün krallardan daha çok Muşaşir şehrine indim. Urzana tanrıların evinin kapısını benim yüzüme kapadı ve Assur ülkesine kaçtı. Efendim Haldi onun kapısını yeniden açtı ve ben buradan içeri girdim. Urzana'nın arkasından ordumla (?) beraber gittim Urzana savaşmak için karşıma çıktı. Haldi'nin izniyle ben Rusa, Andaratu dağına çıktım, ona bir yenilgi tattırdım. Urzanayı kendi ellerimle yakaladım ve onu yendim. Krallığı yapması için onu yerine yerleştirdim. 14/15 gün Muşaşir'de kaldım. Burada kurbanlar kurban ettim. Buranın insanları için ziyafet düzenledim...” (Salvini-Salvini, 2002: 23; Salvini, 2006: 93; CTU I: 499-501, no: A 10-3).*

Urmiye Gölü'nün batısında yer alan Mahmut Abad tepesinde tespit edilen yazıtta ise, Bölge üzerine yapılan askeri bir seferden söz edilmemektedir. Dini içerikli öğelere yer verilmiş olsa da Mahmut Abad steli de Urartu'nun Doğu bölgesindeki varlığının bir diğer kanıtıdır (Salvini, 1977: 125-136; Pecorella-Salvini, 1984: 77-78; Payne, 2006: 271).

2.6. II. Argiști Dönemi (M.Ö.713-685)

II. Argiști döneminde doğu bölgelerine yönelik bilgiler, Razlıq (Salvini-Salvini, M., 1999: 17-32; CTU I: 542-543, no: A11-4), Neşteban (CTU I: 543, no: A11-5) ve Şişeh (CTU I: 543-544 no: A11-6) yazıtlarından öğrenilmektedir. Yazıtların bulunduğu bölge Sabalan Dağı ve Ahar vadisi arasında kalmaktadır. Bu yazıtların içeriğine bakıldığında II. Argiști'nin Arhu, Buqu Girdu, Gituha Tuisdu ve Eunitarni ülkelerini ele geçirdiğini ve vergiye bağladığını anlatmaktadır. Yazıtların konumlarından dolayı adı geçen ülkelerin ve yerleşimlerin Sabalan dağı ve Ahar vadisinin çevresinde olması kuvvetle muhtemeldir. Razlıq ve Şişeh yazıtında değinmemiz gereken bir konu, II.Argiști'nin elde ettiği kentlerde kurduğu kalelerdir. Razlıq yazıtında “...*Iruqima şehrini ele geçirdim, ele geçirdiğim ülkeleri haraç ödemeleri koşuluyla bıraktım. Ayrıca bu kaleyi güç kullanarak aldım ve yeniden yaptırdım oraya Argiștei İrdusi adını verdim...*” Şişeh yazıtında ise, “...*Argiști der ki:... kaleyi.....kenti... inşa ettim Adını Haldiei İrdusi koydum...*” (CTU I: A11-6). Bu ifadeler, II.Argiști'in Sabalan dağı ve Ahar çevresini dolaştığını, Argiști (CTU I: A11-4) ve Haldi (CTU I: A11-6) adını verdiği garnizonlar inşa ettiğini ortaya koymaktadır. Elde edilen bu veriler, II. Argiști döneminde bölgenin en doğusuna kadar ulaşıldığını belgelemektedir. Bunun önemli nedeni, II.Sargon'un sekizinci seferinden sonra Urmiye Gölü'nün güney ve güneydoğusundaki güç dengelerinin Urartu aleyhine gelişmiş olması ve Mana/Mannea bölgesinin Urartu egemenliğinin dışında kalması olasıdır.

2.7. II. Rusa Dönemi (M.Ö.685-645)

II.Rusa'ya ait yazıtlarda, askeri seferlere yönelik bilgilere rastlanılmamaktadır (Payne, 2006: 282-292). Bu dönemde II Rusa'nın yeni reformları ve mimari alandaki çalışmaları dikkat çekmektedir. II.Rusa, Urartu'nun hakim olduğu coğrafyada Karmir-blur, Bastam, Toprakkale, Kefkalesi ve Ayanis kalesini inşa eden hükümdar olarak karşımıza çıkmaktadır. II.Rusa'nın Kuzeybatı İran'da kurucusu olduğu kent Bastam'dır (Kleiss, 1977: 14-42; Kleiss, 1980: 299-304). Bu yerleşimin varlığı, II.Rusa döneminde de doğu bölgelerinin Urartu

egemenlik sahası içinde bulunduğunu hatta büyük bir kent kuracak kadar ileri bir aşamaya ulaşıldığını ortaya koymaktadır (Schuler, 1970: 93-105; Schuler, 1972: 117-134).

3. Doğu Seferleriyle Egemenlik Altına Alınan Bölgeler

Urartu Krallığı, M.Ö. 9. Yüzyıldan itibaren doğu bölgelerine seferler düzenlemiştir. Bu seferlerin başarısı doğrultusunda birçok bölge, Urartu egemenlik sahasına girmiştir. Bu bölgelerin önemli bir kısmını Urmiye Gölü Havzası oluşturmaktadır. Havza, batıda Zagros dağ silsilesi, doğuda Sahend dağı ile çevrilidir. Zagros nüfusunun büyük bir bölümünün bu kesimde yoğunlaştığı izlenmektedir. Urmiye Havzası'nın genel özelliklerine baktığımızda stratejik konumunun yanı sıra; iklim şartlarının elverişli olduğu, bölgedeki alüvyonlu ovaları ve vadileri içinde barındırdığı görülmektedir. Urmiye havzasında yer alan vadi ve ovaların içinden geçen nehirler ve çaylar, Urmiye havzasının ekilebilir tarım arazilerine sahip olması ve hayvancılığın yapılması için zengin otlakların oluşmasını sağlamıştır. Van Gölü Havzası'na oranla daha büyük tarımsal alanları bünyesinde barındıran Urmiye Gölü Havzası, bu özelliklerinden dolayı Urartuların İskan politikasına dahil edilmiştir (Zimansky, 1985: 20, Kroll, 2011: 150). Gölün çevresinde farklı coğrafik özelliklere sahip olan Solduz, Urmiye, Uşnu, Şahpur (Salmas), Hoy, Kara Ziyaeddin ve Marand ovaları, Urartu yerleşimlerinin yoğunlaştığı alanlardır. **(Harita-1)**

Urmiye ve Havzası'nın dışında Urartuların ilgilendiği bir diğer bölge, Sabalan dağı ve çevresidir. Batıda Sahend Dağı'nın sınır oluşturduğu bölge, doğuda Sabalan dağı ve kuzeyindeki Ahar çevresine kadar uzanmaktadır. **(Harita-2)** İran coğrafyasının en yüksek kesimlerini oluşturan bölge M.Ö. 8. Yüzyılda II. Sarduri ve II. Arğişti tarafından düzenlenen seferlere maruz kalmıştır.

Urartu'nun Doğu politikasının başlangıç kısmı, İşpuini ve Minua'nın ortak yönetim dönemine denk gelmektedir. Bu konuya dair elimizdeki ilk belge Kelişin Steli'dir. Yazıt, İşpuini ve Minua'nın Urartu metinlerinde Ardini olarak bilinen Muşaşir'deki icraatlarına değinmektedir. Günümüzde İran-İrak sınırında Revanduz bölgesine lokalize edilen Muşaşir, Urartu Panteonun baş tanrısı Haldi'nin kutsal kenti olarak tapınım görmüştür (Reade, 1978: 141; Diakonoff-Kashkai, 1981: 9; Salvini, 2006: 35). İşpuini ve Minua Muşaşir'e giderek tanrı Haldi adına çeşitli törenler düzenlemiştir. Görüntüde askeri bir operasyondan çok; dini ritüellere yönelik bir tablo oluşturulsa da Muşaşir üzerinde Urartu'nun söz sahibi olduğu görülmektedir (Pecorella- Salvini, 1984: 7; Salvini, 2006: 52-53; Payne, 2006: 55,56).

İşpuini ve Minua'nın gerçek anlamdaki askeri operasyonu Mešta ve Parşua üzerinedir. **(Tablo-2)** Assur yazılı kaynaklarında Mesu, Messi, Mesaya ve Missi olarak geçen Mešta yerleşiminin lokalisasyonu konusunda görüş ayrılıkları bulunmaktadır. Bunlardan biri, Urmiye Gölü'nün güneybatısında yer alan Hasanlu yerleşmesinin olduğu yönündedir (Salvini, 2006: 34). Diğeri ise yine Urmiye Gölü'nün güneybatısına konumlandırılan Gilzanu'dur (Reade, 1979: 175). Hasanlu ve Gilzanu'nun Urmiye gölünün güneybatısında yer almasıyla her ikisinin aynı yerleşim olduğu öne sürülse de Hasanlu'nun Gilzanu ülkesinin önemli kentlerinden biri olduğu ortaya konulmuştur (Kroll, 2010: 21-36; Kroll, 2011: 154).

Assur ve Urartu yazılı kaynaklarda adına sıkça rastlanılan Parşua yerleşimi ise, İşpuini ve Minua'nın bu askeri seferindeki önemli hedeflerinden biriydi. Mešta ile birlikte Parşua yerleşimine çok sayıda vurgu yapıldığı görülmektedir. Parşua'nın konumuna baktığımızda üç farklı yerle karşılaşılmaktadır. Bunlardan biri, Urmiye Gölü'nün güney kıyıları (Boehmar, 1965: 197), ikincisi Orta Zagros Dağları (Levine, 1969: 136; Salvini, 2009: 501) bir diğeri ise İran topraklarının daha güneyinde Fars bölgesinde olduğudur (Dandamaev-Lukonin, 33).

Yazılı belgelerde sık yer almasına rağmen, Parşua'nın konumu tam anlamıyla netlik kazanmamıştır. Assur metinlerine göre Orta Zagros bölgesinde yer almakla birlikte kuzeyinde Mannea, batısında Namri bulunmaktadır. III.Salmanasar ve II.Sargon'un doğu seferlerinde Zamua üzerinden Mannea, Allabria ve Parşua ya geldikleri belirtilmiştir (Levine, 1974: 109). Urartu belgeleri ise Urmiye gölünün güneybatısında olduğu konusunda ısrar etmektedir (Diakonov-Kashkai, 1981: 62-63). Bu bilgiler doğrultusunda Parşualı aşiretlerin farklı dönemlerde İran'ın kuzeybatısından güneybatısına doğru bir güzergâh çizdikleri kabul edilebilir. Bu nedenle, Parşua adının İran topraklarında üç farklı yerde olması doğal görünmektedir. Parşua'nın yerinin değiştiğini, buna sosyal, siyasal ve coğrafi şartların neden olduğunu söylemek muhtemeldir.

Urartu'nun yanı sıra Assur Krallığı'nın da Parşua yerleşimi, üzerinde söz sahibi olmaya çalıştığı görülmektedir. Assur metinleri, M.Ö. 9. yüzyıldan M.Ö. 7. yüzyıla kadar Parşua bölgesine saldırıların düzenlendiği belgelemektedir. Assur'un bölge üzerindeki hâkimiyeti azaldığında Urartu'nun Parşua üzerinde söz sahibi olmak istediğini ve bölgeye çok rahatlıkla ulaştığını yazılı kaynaklar ortaya koymaktadır. Assur yeniden güçlendiğinde, Urartu metinlerinde Parşua hakkında daha az bilgiler yer almıştır. Parşua, çok sayıda Urartu saldırılarına maruz kalmış, fakat Urartular, Parşua'nın kontrolünü tam olarak ele geçirmemişlerdir (Levine, 1974, 112).

Sonuç olarak İşpuini ve Minua'nın Kelişin Stelin'de kaleme aldığı sefer ayrıntılarına bakıldığında Hasanlu ve Parşua'nın Urartu lehine el değiştirdiği ve buradan çok sayıda haraç aldığı anlaşılmaktadır (Pecorella-Salvini, 1984: 59-62; Payne, 2006: 38-51; Salvini, 2006: 52).

Minua'nın Krallığı tek başına yönettiği süreçte Doğu politikasının önemli bir yer tuttuğu görülmektedir. Taştepe'den gelen yazıtta, Minua'nın Mana Ülkesini ele geçirdiği, Mešta kentinde bir kale inşa ettirdiği ve bölge halkının Urartu'ya boyun eğdiği belirtilir (Pecorella-Salvini, 1982: 10 vd.; CTU I.; 200-201no: A 5-10). Bu da Urartu'nun doğu bölgelerinde Minua döneminden itibaren imar faaliyetlerinin başladığını göstermektedir.

Urartu belgelerinde Mana olarak adlandırılan bölge (Payne, 2006: 62-63, CTU:I, 200-201, no: A5-10), Assur yazılı belgelerinde Mannea (LAR: I, 587, 718; LAR: II, 6, 79, 99, 183; CTU I: 200-201, no: A 5-10) ismiyle geçmektedir. İlk olarak Assur Kralı III.Salmanasar'ın metinlerinde rastlanılan Mana Ülkesi (LAR: I, 587), Urartu ve Assur'un M.Ö. 9. yüzyıldan itibaren her iki devletin söz sahibi olmak istediği yerlerden biridir. Her ne kadar tartışmalı olsa da Mana ülkesinin lokalizasyonu genelde Urmiye Gölü'nün doğu ve güney kıyılarını kapsayan topraklara verilmektedir (Heidari, 2010: 147).

I. Arğişti dönemi kaynaklarında Mana Ülkesinin farklı eyalet ve ülkelerden oluştuğunu anlaşılmaktadır. Bu eyaletler ve ülkeler, bağımsız valiler tarafından yönetilmiştir. Ülkenin tamamı burada yaşayan halklar tarafından ortak kullanılmıştır. Başkentin Zikirtu Andia, Misi, İzirtu'nun ise önemli kentleri olduğu ileri sürülmektedir (Nobari-Mollazadeh, 2004: 81-92).

I.Argiştî dönemimde doğuya yapılan askeri seferlerin yoğunlaştığı ve kralın sekiz yıl boyunca ard arda seferler düzenlediğini görmekteyiz. Dönemin yazılı belgeleri Parşua ve Bustu ülkelerinin yanı sıra ve Mana ülkesiyle de mücadele edildiğini anlatmaktadır. **(Tablo-2)** Ancak, Urartu kayıtlarda sekiz yıl boyunca sürekli Mana, Bustu, ve Parşua'dan söz edilmesi, Urartu'nun bölgede yeterli hakimiyeti sağlayamadığını ortaya koymaktadır. Her ne kadar yazılı ifadelerde "...*Mana Ülkesi'ni yendi. Bustu Ülkesi'ni yendi. (Onları) Arğiştî'nin önünde yere çaldı...*" "... *Parşua Ülkesi'ni ve şehirlerini yaktım..*" "... *Mana Ülkesi'ne karşı sefere çıktım, Ülkeyi harap ettim, şehirleri yaktım...*" denilse de bölge halkının Urartu'ya karşı bir direniş sergilediği anlaşılmaktadır. Elbette ki bu direnişin tetikleyici unsuru yine Assur'dur. I.Argiştî döneminin Urartu'ya kazanımları düşünüldüğünde Mana, Bustu, ve Parşua halkının Urartu'ya karşı

ayaklanma başlatması; arkasındaki Assur gücüne bağlıydı. Assur, bir yandan kendi iç sorunlarıyla uğraşırken; diğer yandan İran'ın Kuzeybatısındaki etkin gücünü kaybetmemek adına; bölgedeki aşiretleri Urartu aleyhine örgütleyerek bölgede güçlü bir Urartu etkisinin olmasını engellemeye çalışmıştır (Çilingiroğlu, 1994: 70).

Urartu'nun Mana bölgesine olan ilgisi, II. Sarduri döneminde de sürmüştür. **(Tablo-2)** Analıkız stelinde Urartu yazıtlarındaki anlatıların bir benzeriyle karşılaşılmaktadır. Mana ülkesinin ele geçirildiği ve yakıp yıkıldığı yinelenmiştir (CTU I: A 9-3; Payne, 2006: 208). Seqindel kaya yazıtında ise II. Sarduri'nin kral Kadiauni'nin Puluadi ülkesini başkent Lipliuni ile birlikte 55 şehir ve 21 kaleyi ele geçirdiğine işaret etmektedir (CTU I: A 9-8). Burada konu olan Puluadi ülkesinin lokalizasyonu baktığımızda Seqindel yazıtından dolayı Ahar merkezli olmak üzere Nahçıvan'a kadar uzanan bir merkez olduğu anlaşılmıştır (Salvini, 1982: 98; Salvini, 2006: 112; Salvini, 2009: 502). Bu gelişmelerden II.Sarduri döneminde İran politikasının Kuzeybatıyla sınırlı kalmadığını; daha doğuya doğru gidildiği öğrenilmektedir.

I.Rusa döneminde Muşasir'e düzenlenen ziyaretler ve bu ziyaretlerin engellenmesi sonucu baş gösteren olaylar söz konusudur. Dini bir merkez olmasıyla Urartu krallarının Muşasir'e geldikleri, burada dini törenler gerçekleştirdikleri bilinmektedir. Bu dönemde Muşasir'le daha çok ilgilenildiği görülmektedir. Bu ziyaretlerin sık tekrarlandığı I.Rusa'nın kendi ağzından verilmiştir: "...*bütün krallar, atalarından ben, bütün krallardan daha çok Muşasir şehrine indim.* diyerek kendi döneminde Muşasir'e verilen öneme değinmiştir. Topzawa (Boemher, 1979: 50-52; CTU I: A 10-5; Salvini, 2006: 267-268), Mergeh Kervan (CTU I: 499-501, no: A 10-4), Keli-Gavur, Movana (CTU I: 497-503, A 10-3; Salvini- Salvini, 2002: 5-66) stellerinde Urzana ve I.Rusa arasında olaylar tekrar edilerek anlatılmıştır. Bu anlatılardan, I.Rusa'nın kral olarak Urzana'yı tayin ettiği; önce dostlukla başlayan bir ilişkinin sonrasında nasıl bir düşmanlığa büründüğünü anlatılmıştır. Urartu kralı tarafından atanan Urzana'nın verdiği askeri destekle, I.Rusa Assur'a karşı askeri seferler düzenlemiş ve birçok kenti yağmalamıştır. Daha sonra Urzana, Assur tarafına geçmiş ve Assur'un verdiği direktifler doğrultusunda I.Rusa'nın, Muşasir'e girmesini engellemiştir. Bu olayların sonucunda Assur'a kaçan Urzana, I.Rusa tarafından hezimete uğratılmış; ancak tahtına geri oturtulmuştur. Muşasir'deki etkinliği azalan Assur, II.Sargon ile birlikte Kuzeybatı İran'la dolayısıyla Urartu'yla birçok kez karşı karşıya gelmiştir. Mannea ülkesindeki aşiretlerin ikiye bölündüğü; Mannea kralı İanzu'nun Assur'dan; diğer aşiret reislerinin ise Urartu'dan yardım istemesi, II.Sargon ve I.Rusa'yı karşı karşıya

getirmiştir (Lanfranchi- Parpola 1990). II. Sargon'un sekizinci seferinde detaylı anlatılan olayların sonucunda Muşaşir'in Assur tarafından yağma edildiği; buradaki eserlerin Assur'a götürüldüğü belirtilmektedir (LAR II: 169-178). Assur'un elde ettiği başarı, bölgedeki güç dengelerini Assur lehine değiştirmiştir.

II. Arğişti dönemine gelindiğinde Razlıq (CTU I: A11-4; Salvini-Salvini, 1999: 17-32), Nesteban (CTU I: A11-5) ve Şişeh (CTU I: A11-6) yazıtlarındaki anlatımlar, II. Sarduri'yle başlayan Tebriz ve Erdebil'in ötesindeki merkezlerin denetim altına alınmasına yönelik yaptırımların II. Arğişti tarafından da uygulandığını göstermiştir. Ancak II. Arğişti döneminde Sabalan dağının çevresindeki ülkelere kadar gidilmesi, kentlerin ele geçirilmesi ve garnizon niteliğinde iki askeri kale ve kentin inşası; Urartu'nun doğudaki hakimiyet alanını genişletme politikasına dayanmaktadır (**Harita-2**). Razlıq ve Şişeh kaya yazıtlarının civarında bulunan yapı kalıntılarının söz konusu garnizonlara ait olabileceği düşünülmüştür (Kleiss, 1968 43; Kleiss-Hauptmann, 1976: no. 57). Şişeh yakınındaki kale kalıntısının Şirbit kalesi olarak adlandırılan kale olduğu öne sürülmüştür (Bashash - Biscione, Nobari, Salvini, 2001: 26, 31). Kalelerin varlığına ait bu yorumlar, bir öneriden öteye gitmese de bölgede askeri garnizonların kurulduğu gerçeğini değiştirmemektedir.

II. Rusa döneminde ise imar faaliyetlerinin ön planda olduğu görülmektedir. Urartu sınırları içinde birçok kale inşa eden II. Rusa, Karaziyaeddin ovasında "Rusa'nın Küçük Şehri" (Rusai-URU. TUR) olarak kurulan Bastam Kalesi'ni inşa etmiştir. Yukarı, orta ve aşağı kaleden ayrıca aşağı şehirden oluşmaktadır. Yukarı kalede saray, idari yapılar ve depo odaları yer almaktadır. Birçok kompleksten oluşan bu kalenin varlığı, Urmiye Gölü'nün kuzeyindeki Urartu hâkimiyetini belgelerken; aynı zamanda Urartu'nun bölgedeki gücünü de yansıtmaktadır (Kleiss, 1979: 11-98; Kleiss, 1988:13-73).

4. Doğu Politikasının Nedenleri ve Kazanımları

Urartu Krallığı'nın Doğu bölgelerine yönelmesinde iki önemli temel etken, söz konusudur. Birincisi, yayılmacı politik anlayışın getirdiği zorunluluklar ve güneyde güçlü bir Assur hegemonyasının varlığıdır. Bunun sonucunda Urartu, genişleme yönünü kuzey ve kuzey doğuya kaydırmıştır. İkincisi de ekonomik kaygılardır. Başta Assur Krallığı olmak üzere çevredeki birçok devletle sürekli mücadele eden Urartu'nun bölgede etkin olması, güçlü bir devlet politikasına bu da güçlü bir ekonomik yaptırıma dayanmaktaydı.

Tüm bu yaptırımların Urartu'ya kazanımlarına bakıldığında ilkin Assur Krallığı'nın bölgedeki etkinliğine sekte vurmak

gösterilebilir. Urartu ve Assur arasındaki ilişki, Urartu'nun kurulma aşamasından öncesine uzanmaktadır. Urartu'nun bir devlet haline gelmesindeki önemli faktörlerden biri de Assur Krallığı'nın baskınları oluşturmaktadır (Salvini, 2006: 28-34). Bu duruma dur demek bir yandan Urartu'nun güçlü olmasını; diğer yandan Assur'u etkisiz duruma düşürmeyi gerektirmiştir. Bu tür yayılmacı anlayışın ülkelerin devlet politikasında önemli bir rolü bulunmaktadır. Bu durum Assur ve Urartu için de geçerlidir. Urartu Krallığı'nın husumeti yalnızca İran'ın Kuzeybatı kesimiyle sınırlı değildi. Assur'un kuzey ve kuzeybatısındaki sınırlarında Urartu tehdit edici bir unsur haline gelmişti. Ekonomik çıkarlar ve kazanımlar, elde edilen gücün doğrultusunda yön değiştirmekteydi.²¹ Bu nedenle Urartu, bulunduğu coğrafyada yaşam hakkına sahip çıkmak ve varlığını güçlü bir şekilde devam etmek için Assur Krallığı'na karşı koymuş ve bu tür politik yaptırımlara başvurmuştur.

İkinci olarak, Doğu bölgelerinden elde edilen ekonomik mallar bir diğer kazanımdır. Yazılı metinlerin bildirdiği üzere askeri seferlerinden çok sayıda vergi ve haraç Urartu'ya aktarılmıştır. Bu malların içeriğine baktığımızda at, deve, büyük ve küçükbaş hayvanlar ilk sırada yer alır. Çeşitli hayvan türleri sayı ve cinsleriyle yazılı metinlere yansımıştır. İşpiuni ve Minua'nın ortak iktidarlık döneminden başlayan askeri seferlerin sonucunda 1.120 at, 1.200 büyük baş hayvan elde edilmiştir (Payne 2006,38). I.Argiştî dönemi yıllıklarında Mana ülkesinden alınan haraçlar yıllarına göre verilmiştir. Sekizinci yılında 606 at, 184 deve, 6.257 büyükbaş ve 33. 203 küçükbaş hayvan (CTU I: 337-338, no: A 8-3 III; Payne, 2006: 168); dokuzuncu yılında 286 at,2251 büyükbaş hayvan ve 8205 küçükbaş hayvan (Payne, 2006: 169); onuncu yılında 290(?) at, 101 deve, 4909 büyükbaş hayvan (ve) 19.550 küçükbaş (CTU I: 341, no: A 8-3 IV) onbirinci yılında 170 at, 62 deve, 2411 büyükbaş hayvan (ve) 6140 küçükbaş; 308 at, 8.x21 büyükbaş hayvan (ve) 32.538 küçükbaş hayvan (CTU I: A 8-3 V) getirilmiştir. II.Sarduri döneminde Mana ülkesinden 2500 at, 12.300 büyükbaş hayvan ve 32.100 küçükbaş (Payne, 2006: 208) alınmıştır.

Görüldüğü üzere doğu bölgelerinin hayvancılıkta öne çıkan ismi, Mana/Mannea bölgesidir. Buradan büyük miktarlarda çeşitli hayvanlar Urartu'ya kazandırılmıştır. Bunlar arasında atın daha ön planda olduğu bilinmektedir. Urartu ordusunun büyük oranda at ihtiyacı Urmiye Gölü'nün çevresinde yetiştirilen atlardan

²¹ Urartu ve Assur yazılı kaynakları, her iki uygarlığın doğu bölgelerinde söz sahibi olma adına yapılan mücadelelere yer vermiştir. Bu belgelerin detaylarına bakıldığında akılcı politik ve askeri yaklaşımlar bölgedeki güç dengelerinin değişmesinde önemli rol oynamıştır. Bkz. LAR II: 140-178.

karşılanmıştır. Genelde Mannea bölgesinden gelen bu atlar, kimi zamanda Urartu bölgesinde yetiştirilmiştir. Dalley, at yetiştiriciliğinin Urartululara Mannea'lılar tarafından öğretildiğini savunmuştur. Urartular, kendi topraklarında yaşayan Mannealılar'ın at yetiştirme ustalıklarını istismar etmiş, süvari sanatının ustaları haline gelmişlerdir. Bölgenin at kaynakları yönünden zenginliği Assur tarafından da bilinmekteydi (Dalley, 1985: 42-43). Bu durum, Urartu ve Assur arasındaki çatışmaların ana kaynağını oluşturmuştur. Dönemin güçlü ordularının oluşmasında önemli bir etken olan atların, haraç olarak alınmasının yanı sıra Urartu ve Assur arasında bir pazar oluşmasına neden olmuştur. Öyle ki Urartu at tüccarları temin ettikleri atları Assur'a pazarlamışlardır (Dalley, 1985: 47).

Ekonomik kaynaklar açısından vurgulanması gerekenlerden biri de madenlerdir. Urartu devleti, demir ve bakır yatakları yönünden zengin topraklara sahiptir. Assur yazılı metinlerinde I. Tıglat-plereser'in (M.Ö. 1114-1076) Nairi bölgesinden demir ve bakır aldığı bilinmektedir. (LAR: I,236-237) Bölgede birçok merkezde metal eserlerin varlığı da bu toprakların maden zenginliğine işaret etmektedir. Bakır ve demirin yanı sıra Urartu sanatı çok sayıda tunç eserlerle de temsil edilmektedir. Bakır ve kalay karışımından oluşan tunç, kolay işlenebilirliği özelliği ile Urartu maden ustaları tarafından tercih edilmiştir. Bakır yatakları yönünden zengin olan Urartu toprakları, tunç eserlerin yapımında kullanılan kalay ihtiyacını dışarıdan elde etmiştir. Bu konuda farklı görüşler bulunmakla birlikte yaygın görüş Afganistan ve Urmiye Gölü'nün güneyinden geldiğidir. Tebriz'in doğusunda bulunan Karadağ ve İran'ın farklı bölgelerinde kalay yataklarının varlığı, kalayın Urartu'ya İran'dan geldiğini fikrini desteklemektedir (Çilingiroğlu, 1997: 108). Ancak, M.Ö. 4. bin sonu M.Ö. 3. bin başına kadar uzanan bir geçmişe sahip kalayın; Mezopotamya, güneybatı İran ve Luristan'ın da içinde yer aldığı Batı İran'da da ortaya çıktığı öne sürülmektedir. (Nezafati- Pernicka- Momenzadeh, 2006, 308.)

Bu merkezlere İran'daki son çalışmalarda tespit edilen yeni bir yerleşim eklenmiştir. Burası, Zagros dağlarının doğu sınırında Arak kentinin 45 km güneybatısına yer alan Deh Hosein'dir. Burada yüzeyde bazı metal buluntular ele geçmiştir. Bu örnekler, Deh Hosein'in, İran ve Mezopotamya'nın kalay ihtiyacının karşılandığı bir merkez olduğunu gösterirken; şimdilik Luristan ve Mezopotamya'ya yakın tek kalay kaynağı olduğunu da desteklemektedir. (Nezafati- Pernicka- Momenzadeh, 2006, 308 ; Oudbashi- Hessari, 2015, 1-17..)

İran coğrafyasında kalay dışında altın, gümüş, bakırın da içinde bulunduğu zengin maden yataklarına sahip olduğu görülmektedir. En fazla bakır-kalay ya da kalay, gümüş maden yatakları bulunmaktadır.

Üçüncü sırayı ise altın madeni oluşturmaktadır. Bakır-kalay rezervini sağlayan toplamda 400 bakır madeni ile karşılaşılmaktadır. Urmiye Dokhtor, Elbruz ve Orta İran kuşağı en geniş bakır minerallerinin bulunduğu merkezlerdir. Kirman ve Azerbaycan en önemli bakır üretim merkezleridir. (Momenzadeh, 2004, 8-21; Pernicka- Momenzadeh, 2008a, 77-90.)

Sümer yazıtlarının metal temini için sürekli doğuyu işaret ettiği görülmektedir. İran'ın farklı bölgelerinde tespit edilen metal dökümler, bakır, gümüş ve diğer metaller yönünden zengin olduğunu ortaya koymuştur. Olasılıkla yazıtlarda belirtilen metal kaynaklarının anavatanı İran coğrafyasıdır. Son dönemlerde yapılan araştırmalarda yeni keşfedilen maden yatakları, İran Platosunun metalürjik tekniklerinin ve Antik kültürlerinin ihtiyacına büyük ölçüde cevap verecek metal kaynaklarının doğduğu yer olarak ileri sürülmüştür.(Nezafati- Pernicka- Momenzadeh, 2008b, 320.)

Elde edilen haraç ve ganimetler, Urartu ekonomisinin gelir kaynaklarının büyük bir kısmını oluşturmaktadır. Ülke ekonomisine kazandırılan bu malların büyük çoğunluğu Krallık hazinesine aktarılmış; geriye kalanlar krallığa bağlı ülkelere ve ordudaki askerlere paylaştırılmıştır. Yazılı metinlere yansıyan bu durum şu şekilde ifade edilmiştir. “...1120 at, 1200 büyükbaş hayvan, xbin 65 deve xonbin 5000 küçükbaş hayvan yola çıktı(?). Tanrı Haldi'nin kudretiyle Sarduri oğlu İşpuini (ve) İşpuini Minua bunları götürdüler. Fethedilmiş kaleleri geride bıraktıkları zaman, ülkelere pay ettiklerini...” (Payne, 2006: 38) “ ... 1733 at, 7.616 büyükbaş hayvan ve 15.320 küçük baş hayvan: krala düşen pay bu kadardı, fakat savaşçıların ülkeyi terk ettiği zaman aldıkları ayrıdır...” (Payne, 2006: 65).

Kazanımların bir diğeri insan gücüdür. Urartu Krallığı, kuruluşundan başlayarak gerçekleştirdiği nüfus aktarımlarında amaç, yayılım politikasıyla birlikte genişleyen Urartu Krallığı'nın egemenliğini sağlamak, çıkacak olası isyanların önüne geçmek ve sınırları içine dâhil edilen yeni yerleşimlerin nüfus yapısını değiştirerek güvenliği sağlamak ve otoriteyi kurmak amacını taşımaktadır. Askeri seferlerin sonucunda yağma edilen kentlerden toplanan gruplar, toplu nüfus aktarımıyla Urartu bölgelerine ya da farklı bölgelere yerleştirilmiştir. İşpuini-Minua'nın ortak krallık döneminden başlayarak doğu bölgelerinden insan gücünün aktarıldığı yazıtlarda belirtilmiştir. İşpuini-Minua'nın Muşaşir ziyareti sırasında getirilen insan gücünün, Minua döneminin birçok imar faaliyetlerinde kullanılmıştır. I.Argiştî döneminde toplam sekiz seferin sonucunda elde edilen insan sayısı toplam 73.703'tür. Bu uygulama II.Sarduri ve I.Rusa dönemine kadar devam etmiştir (Konakçı, 2006: 55).

Doğu bölgeleriyle kurulan siyasi ilişkilerin sonucunda Urartu maddi kültür kalıntıları İran'ın kuzeybatı kesiminde özellikle Urmiye gölü ve çevresinde varlık göstermiştir. Yapılan araştırmalarla tespit edilen yaklaşık 90°e yakın kale (Zimansky,1985,1-30), çanak çömlekler, (Young, 1965, 53-85, Kleiss, 1969, Kroll 1979a-b, 1-184) mühürler, (Seidl, 1979,137-139, Levha, 33/7; Seidl, 1988, 145-148, Levha,23/1-7.) kabartma ve az sayıdaki metal buluntular²² Urartu kültürünün bölgedeki yansımasıdır. Urartu Krallığı, bölgede çok sayıda imar faaliyetlerinde bulunmuş; dini yapılar, askeri tesisler inşa etmiştir. Urartu yazılı belgelerinde URU²³ kent ; E.GAL²⁴ ise saray/kale olarak tanımlanmıştır. Kaleler, çoğunlukla vadiye hâkim ve vadiden geçen yolları kontrol eden yüksek dağların ovaya açılan uzantıları üzerine kurulmuştur. Yerleşim ve kalelerin yer seçiminde üretim kaynaklarına yakınlık ve savunmanın olması gibi etkenler göz önünde tutulmuştur. Bu nedenle korumalı ve tahkimatlı sur duvarları inşa ederek yerleşimlerini koruma altına almışlardır.

Urartu'nun kale, seramik, metal eserler, mühür ve kabartma eserlerden oluşan İran'ın Kuzeybatı örnekleri, Urartu'nun ana merkezlerinde ele geçen eserlerin stil özellikleriyle karşımıza çıkmaktadır. Bu eserlerde yerel unsurlara ait herhangi bir kültürel unsura rastlanılmamıştır. Kale ve yerleşimlerin sayıca çokluğu mimari alandaki etkinliğini ortaya koyarken; diğer kültürel kalıntılarda bunu söylemek pek mümkün değildir. Metal eserler ve mühür ve kabartma sanatında çok az sayıda eserle karşılaşılmasının gerekçesi; bu eserlerin kuzeybatı İran'daki atölyelerde üretilmediğini; Urartu'nun ana merkezinden ithal edildiğini ya da hediye edildiği fikrini doğurmuştur. Ancak bölgedeki araştırmalarda ortaya çıkacak yeni sonuçlara göre bu durum daha net bir biçimde şekil alacaktır. Burada tespit edilen sonucun bölgedeki son çalışmalarla da tescil edilmesi durumunda Urartu sanatının bölge üzerinde etkili olduğu sonucuna varılabilir.

Sonuç

Yazılı ve arkeolojik veriler, Urartu Krallığı'nın Doğu bölgelerine genişleme politikasının M.Ö. 9.-7. yüzyıllar arasında gerçekleştiğini

²² Söz konusu metal buluntular, kazan eklentisi, kemer, bilezik, fibula ve sadaktan oluşmaktadır.

²³ Asur metinlerinde URU lologramı, Urartu'nun önemsiz yerleşimleri için kullanılırken; Urartu'da, Tuşpa, Karmirblur ve Arinberd gibi büyük yerleşmeler için kullanılmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz., Zimansky, 1985,62

²⁴ Urartu yazılı belgelerinde, 22 den daha fazla E.GAL lologramı yer almaktadır. Bu ifade Mezopotamya'da saray yapılarına işaret etmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz., Zimansky,1985,62,63; Salvini, 2006, 144.

ortaya koymaktadır. Başlangıçta dini niteliği bulunan seferler, daha sonrasında askeri amaçla düzenlenmiştir.

Urartu Krallığı'nın doğu yayılım alanında Urmiye Gölü ve çevresi, askeri seferlerin kilit noktasını oluşturmuş; M.Ö. 9. yüzyıldan itibaren Urartu Krallığı'nın hedefinde kalmıştır. Özellikle de Mana/Mannea bölgesinde yoğunluk kazandığı görülmüştür. Engabeli bir coğrafya içinde ender bulunan düzlüklerden biri olan Urmiye havzası, verimli tarımsal alanları, hammadde ve maden yönünden zengin olması; ayrıca önemli yolların kavşak noktasında bulunmasıyla bölgenin cazibe merkezi olmuştur. Yazıtlarda adı geçen yer adlarından anlaşıldığı üzere Urmiye havzasında birçok yerleşim, politik ve ekonomik baskılarla yüz yüze kalmıştır.

Urmiye ve çevresinin dışında Urartu'nun Sahend Dağının doğusuna doğru genişleme çabalarına tanık olunmaktadır. Urartu Krallığı'nın doğu sınırının çizilmesi durumunda; bunun yalnızca Urmiye çevresiyle sınırlı olmadığı görülmektedir. Tek tek ele alındığında, Urmiye Havzasından başlayarak İran'ın doğusuna kadar bir hat çizmek mümkündür. **(Harita-2)** Kelişin, Topzawa, Mergah kervan, Taştepe yazıtlarına ek olarak, Razlıq, Nesteban ve Şişeh civarında tespit edilen yazıtlar, bu hattın oluşumundaki önemli kaynaklardır.

Doğu seferlerinin ortaya çıkmasındaki önemli nedenlerden biri Assur tehlikesidir. Güneyde Assur tehlikesine karşı ayakta kalmak isteyen Urartu, Krallığın başlangıcından itibaren Urmiye Gölü ve çevresine daha sonrasında da Sabalan Dağı ve Ahar bölgesine ulaşmayı hedeflemiştir. Urartu'nun genişleme politikasına sessiz kalmayan Assur Kralı da doğu seferlerine öncelik tanımıştır. Bölgedeki güç dengeleri Urartu ve Assur'un içinde buldukları duruma göre şekil almıştır. Urartu'nun siyasi açıdan güçlü olduğu dönemlerde bölgede etkin olduğu; zayıf olduğu durumlarda bölge, Assur'un lehine el değiştirmiştir.

Doğu Bölgeleriyle kurulan siyasi ilişkilerin şekillenmesinde ikinci faktör ekonomik kaygılardır. Bu kaygıların temel alınmasıyla başlatılan askeri seferler, M.Ö. 9.ve 8. yüzyıllar arasında yoğun bir biçimde sürmüş, Krallığın sonuna kadar devam etmiştir. Askeri seferlerin temel amacı, Doğu bölgelerinde siyasi bir üstünlük kurmaktan ziyade; bölgenin çeşitli hammadde kaynaklarına ve ticaretin denetiminin ele geçirilmesine yöneliktir. Yazılı metinlere yansıyan haraç listeleri, Urartu Krallığı'nın toplumsal ve ekonomik gereksinimlerini ortaya koymuştur.

Urartu Krallığı'nın doğu bölgeleriyle kurduğu siyasi ilişkilerin ve politik yaptırımların sonucu kültürel alana yansımıştır. Ağırıklı

olarak İran'ın Kuzeybatı kesiminde, Urartu kültürünü açıkça görmek mümkündür. Çok sayıda inşa faaliyetlerinde bulunan; dini yapılar, askeri tesisler inşa eden Urartu Krallığı, bölgenin Urartu iskân politikasına dâhil edildiğini fikrini ortaya koymaktadır. Yaklaşık doksana yakın kale ve yerleşim varlığı, bu düşüncenin varlığını kanıtlamaktadır. Askeri karakollar, garnizonlar dışında birçok yerleşimin kent olgusuyla inşa edilmesi bir tesadüf olmamalıdır. Elde edilen tüm verilerden yola çıkarak Urartu'nun Assur tehdidine karşı güç kazanmaya yönelik başlattığı politikalar ve ekonomik çıkarlar, daha sonrasında özellikle de Urmiye Gölü ve çevresinin Urartu hegemonyasına girmesiyle sonuçlanmıştır.

Kaynakça

- Balkan, K.(1960). Ein urartaischer Tempel auf Urarta Anzavurtepe bei Patnos und hier entdeckte Inschriften. *Anatolia-5*, 99-158.
- Bashash, K. R. Biscione, A. R. Hejebri-Nobari, M. Salvini (2001). Haldi's Garrison –Haldi's Protection. The Newly Found Rock Inscription Of Arğişti II In Shisheh, Near Ahar (Azarbaijan, Iran). *SMEA-XLIII/1*, 26-31.
- Benedict, W. C.(1965). Urartian Inscriptions from Azerbaijan. *Journal of Cuneiform Studies*. -19, 35-37.
- Benedict, W. C. (1961). The Urartian-Assyrian Inscription of Kelishin. *Journal of the American Oriental Society*-81\4, 359-385.
- Boehmar, R. M. (1965). Zur Lage von Parşua im 9.Jahrhundert vor Christus. *Berliner Jahrbuch für Vorund Frühgeschichte* 5, Berlin, 197.
- Boemher, R.M. (1979). Zur Stele von Topzawa. *Bagdader Mitteilungen-10*, 50-52.
- Çilingiroğlu, A. (1997). *Urartu Krallığı Tarihi ve Sanatı*.İzmir: Yaşar Eğitim ve Kültür Vakfı.
- Çilingiroğlu, A. (1994). *Urartu Tarihi*. Bornova: Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, No: 77.
- Dalley, S. (1985). Foreign Chariotry And Cavalry In The Armies of Tiglat-Pileser III And Sargon II. *Iraq-47*,42-47.
- Dandamaev M. A.-Lukonin V. G. (1989). The Culture and Social Instutions of Ancient Iran.
- Diakonoff , I.M. - S.M Kashkai (1981). *Geographical Names According to Urartian Texts*.
- Heidari, R. (2010). Hidden Aspects Of The Mannean Rule In Northwestern Iran. *American Journal of Near Eastern Studies (ARAMAZD)*, V/2, 147-151.

- Kleiss, W. (1968). Urartäisch Plätze in Iranisch-Azerbaidjan. *Istanbulur Mitteilungen* -18, 1-44.
- Kleiss, W. –H. Hauptmann, (1976). *Topographische Karte von Urartu*. Archäologische Mitteilungen aus Iran Ergänzungsband 3, Berlin, no. 57.
- Kleiss W. (1970a). Ausgrabungen in der Urartäischen Festung Bastam (Rusahinili)1969. *Archaologische Mitteilungen aus Iran* -3,7-65.
- Kleiss W. (1970b). Bericht ber Zwei Erkundungsfahrten in NorthWest-Iran im Jahre. *Archaologische Mitteilungen aus Iran*-3, 107-132.
- Kleiss W. (1972). Ausgrabungen in der Urartäischen Festung Bastam (Rusahinili) 1970, *Archaologische Mitteilungen aus Iran* -5, 7-68;
- Kleiss, W. (1979). Bastam I: *Ausgrabungen in den urartaischen Anlagen 1972-1975*, (= “Teheraner Forschungen” IV), Berlin, 11-98.
- Kleiss, W. (1980). Bastam, an Urartian Citadel Complex of the Seventh Century B. C. *American Journal of Archaeology*-84/3, 299-304.
- Kleiss, W. (1988). Bastam II: *Ausgrabungen in den urartaischen Anlagen 1977-1978*, (= “Teheraner Forschungen” IV), Berlin, 13-73.
- Kleiss, W. –S. Kroll, (1980). Die Burgen von Libliuni (Seqindel). *Archaologische Mitteilungen aus Iran* 13, 21.
- Konakçı, E. (2006). *Urartu Krallığı'nda Toplu Nüfus Aktarımları ve Bu Uygulamaların Urartu Kültürüne Etkileri*. Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisan Tezi.
- Kroll S. (1979a). Keramik Urartäischer Festungen in Iran, Ein Beitrag zur Expansion Urartus in Iranish-Azarbaidjan. *AMI Ergänzungsband/2, 1-184*; Stephan Kroll, Die urartäische Keramik aus Bastam”, *Bastam I: Ausgrabungen in dm urartäischen Anlagen, 1972-1975*; Berlin, , 203-220.
- Kroll, S. (2010). *Urartu and Hasanlu*. Urartu and its Neighbors, Festschrift in Honor of Nicolay Harutyunyan in Occasion of his 90th birthday (22-24 September, 2009, Yerevan), Aramazd, *Armenian Journal Of Near Eastern Studies*-V/2, , 21-36.
- Kroll, S. (2011). İran'daki Urartu Şehirleri. *Urartu Doğu'da Değişim: Transformation in the East*, 154-169.

- Lanfranchi, G. B. –S. Parpola, (1990). *The Correspondence of Sargon II part II; Letters from the Northern and Northeastern Provinces*, State Archives of Assyria V, Helsinki.
- LAR I: Luckenbill, D.D. *Ancient Records of Assyria and Babylonia-I*, Chicago, 1926.
- Levine L.D. (1974). *Geographical Studies in the Neo-Assyrian Zagros II, Iran-XII*, 9-124.
- Levine L.D. (1969). *Contribution to the Historical Geography of Zagros in The Neo-Assyrian Period*.
- Momenzadeh M. (2004). *Metallic Mineral Resources of Iran, Mined in Ancient Times: A Brief Review*. in Thomas Stöllner, Rainer Slotta, and Abdolrasool Vatandoust, eds., *Persiens antike Pracht: Bergbau, Handwerk, Archäologie: Katalog der Ausstellung des Deutschen Bergbau-Museums Bochum vom ,* , 8-21.
- Muscarella, O. W. (1971). *Qalatgah: An Urartian Site in Northwestern Iran. Expedition-XIII/3-4*, 44-49.
- Muscarella, O. W., (1986). *The Location of Ulhu and Uise in Sargon II's Eighth Campaign, 714 B.C. Journal of Field Archaeology-13\4*, 465-475.
- Nezafati N. – Pernicka E. - Momenzadeh M. *Iranian Ore Deposits and their Role in the Development of the Ancient Cultures” Anatolian metal IV, Der Anschnitt 21, Bochum: Deutsches Bergbau Museum, 2008, 77-90.*
- Nobari, A. H., -K. Mollazadeh (2004). *Comprehensive Wiev of History and Historical Geography of Mannea. Journal Humanities-11/1*, 81-92.
- Oudbashi O.-Hessari M. *Iron Age tin bronze metallurgy at Marlik, Northern Iran: an analytical investigation. Archaeological and Anthropological Sciences-12, 2015, 1-17.*
- Payne, M., (2006), *Urartu Çivi Yazılı Belgeler Kataloğu*.
- Pecorella, P.E.- M. Salvini, (1982). *Researchs In The Region Between The Zagros Mountains And Urmia Lake. Persica, X, 3-6.*
- Pecorella, P.E.- M. Salvini (1984). *Tra lo Zagros el Urmia. Ricerche Storiche ed Archeologiche nell'Azerbaijgian Iraniano*, Editors by. Paolo Emilio Pecorella and Mirjo Salvini, Rome.
- Reade, J. (1978). *Kassites and Assyrians in Iran. Iran/XVI*, 137-143.
- Reade, J. (1979). *Hasanlu, Gilzanu, and Related Considerations. Archäologische Mitteilungen aus Iran, 12, 175-181.*
- Salvini- W. K. (1977). *Bastam/Rusa-i-URU.TUR, Beschreibung der urartäischen und mittelalterlichen Ruinen, Führer zu archäologischen Plätzen in Iran, Band I, Berlin,14-42.*

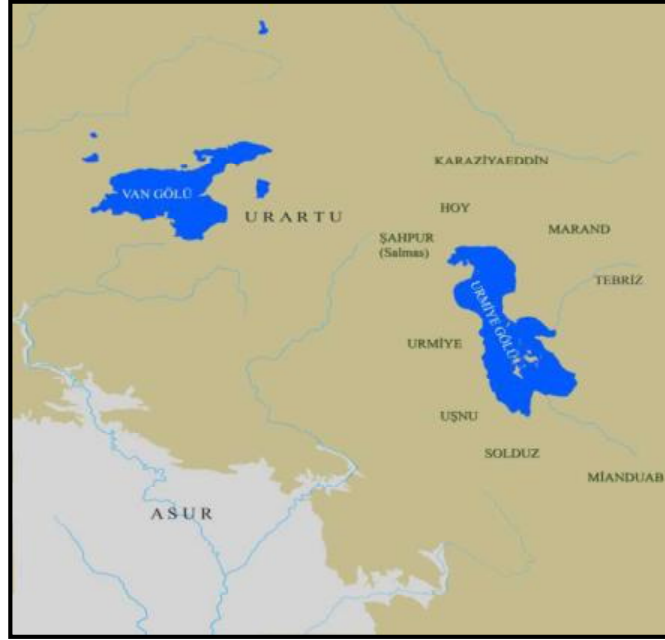
- Salvini (2006). Puluadi. *RIA*-111/2,112.
- Salvini, B. A. - M. Salvini, (2002). Bilingual Stela of Rusa I from Movana (West Azerbaijan). *Studi Micenei Ed Egeo- Anatolici*-XLIV\1, 5-66.
- Salvini, B. A. –M. Salvini, (1999). The Urartian RockInscriptions of Razlıq and Nasteban (East Azarbaijan Iran). *Studi Micenei Ed Egeo- Anatolici* - XLI, 17-32.
- Salvini, Beatrice A. -Mirjo Salvini. The Urartian RockInscriptions of Razlıq and Nasteban (East Azarbaijan). *Studi Micenei Ed Egeo- Anatolici*- XLI, 1999, 17-32.
- Salvini, M. (1977). Eine neue urartaische Inschrift aus Mahmud Abad (West-Azerbaidjan). *Archaologische Mitteilungen aus Iran*-10, 125-136.
- Salvini, M. (1982). Die Felsinschrift Sarduris II. in Seqendel (Libliuni). *Archaologische Mitteilungen aus Iran*-15, 97-100.
- Salvini, M. (2006), *Urartu Tarihi ve Kültürü*.
- Salvini, M. (2009). The Eastern Provinces of Urartu and the Beginning of History in Iranian Azerbaijan. *Altan Çilingiroğlu'na Armağan:Yukarı Denizin Kıyısında Urartu Krallığı'na Adanmış Bir Hayat*, İstanbul.
- Seidl U. (1979). Die Siegelbilder. *Bastam I, Ausgrabungen in den Urartäischen Anlagen 1972-1975*, (ed. W. Kleiss), Berlin 137-150.
- Seidl U. (1988). Die Siegelbilder. *Bastam II: Ausrabungen in den UrartäischenAnlagen 1977- 1978*, (ed. W. Kleiss), Berlin, 145-154.
- Schuler, E.V. (1970). Urartäische Inschriften aus Bastam. *Archaologische Mitteilungen aus Iran*-3, 93-105.
- Schuler, E.V. (1972). Urartäische Inschriften aus Bastam II. *Archaologische Mitteilungen aus Iran*-5,117-134.
- Van Loon M. (1975). The Inscription of Ishpuini and Meinua at Qalatgah, Iran. *Journal of Near Eastern Studies*-34/3, 201-207.
- Young T. C. (1965). A Comparative Ceramic Chronology for Western Iran, 1500-500 B.C. *Iran*-III, 53-85.
- Zimansky, P. (1985). *Ecology and Empire: The Structure of the Urartian State*, *Studies in Ancient Oriental Civilization* 41, Chicago, 20.

Urartu Kralları	Doğu Seferleri ile ilgili Urartu Yazıtları
İşpuini ve Minua Ortak Krallık Dönemi(M.Ö. 830-810)	Kelişin ve Karagündüz Steli ve Qalatkah Yazıtı
Minua Dönemi(M.Ö.810-785/780)	Taştepe Kaya Yazıtı, Ain-e Rum, Van-Surp Pogos Steli ve Anzavurtepe yazıtı.
Argiştı Dönemi (M.Ö.785/780-764)	Horhor Kaya Anıtı, Van Surp Sahak Steli ve Javankaleh Kaya Yazıtı
II. Sarduri Dönemi (M.Ö. 755-730)	Hazine kapısı/ Analıkız Steli ve Seqindel Kaya Anıtı.
I.Rusa Dönemi (M.Ö. 730-714/713)	Topzawa, Mergheh Kevran, Movana ve Mahmut Abad yazıtı .
II. Argiştı Dönemi (M.Ö.713-685)	Razlıq, Nesteban, ve Şiseh Kaya Yazıtı.
II.Rusa Dönemi (M.Ö.685-645)	Bastam Kaya Yazıtı.

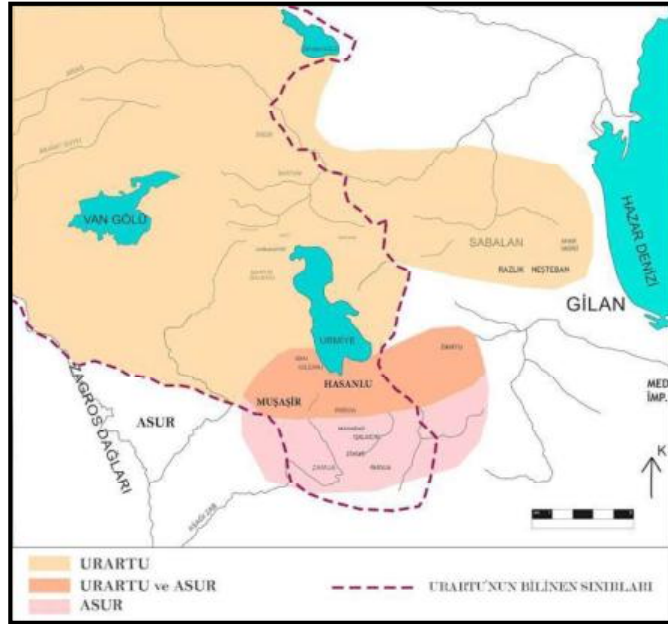
Tablo-1

Urartu Kralları	Urartu Yazıtlarında Ağırlıklı Olarak Geçen Yerleşim adları
İşpuini ve Minua Ortak Krallık Dönemi(M.Ö. 830-810)	Ardini/Muşaşir, Parşua.
MinuaDönemi(M.Ö.810-785/780)	Mešta/Hasanlu, Mana/Mannea, Bustu.
Argiştı Dönemi (M.Ö.785/780-764)	Bustu, Parşua, Mana/Mannea.
II. Sarduri Dönemi (M.Ö. 755-730)	Baruata, Babilu, Mana/Mannea. Puluadi
I.Rusa Dönemi (M.Ö. 730-714/713)	Ardini/Muşaşir.
II. Argiştı Dönemi (M.Ö.713-685)	Arhu, Buqu Girdu, Gituha Tuisdu ve Eunitarni İruqima şehri (Sabalan Dağı ve Ahar vadisi civari)
II. Rusa Dönemi (M.Ö.685-645)	Bastam Kalesi

Tablo-2

Harita-1

Harita-2